

Entz Géza

A GÓTIKUS ÉPÍTÉSZELET KUTATÁSÁNAK PROBLÉMÁI A FORRÁSOK ALAPJÁN

Aligha kell ma, a tudományos adattárak, a különböző építészettörténeti sorozatok, a műemléki topográfiák évtizedeiben különösképpen magyarázni a történeti forrás-kutatások jelentőségét a művészettörténetírás számára. E kérdésben többé-kevésbé elvileg mindenki egyetért. Maga a problematika sem új, egyidős a magyar művészettörténetírás immár évszázadot meghaladó fejlődésével, A gyakorlat azonban mégsem egyenletes. Az elismeréstől ugyanis még hosszú az út a megvalósításig és ez utóbbinak is az újabb meg újabb kutatási és feldolgozási szempontok figyelembevételével számos lehetősége nyílhatik. Bármennyire nagyra értékelendő Ipolyi Arnold ilyen irányú tevékenysége, napjainkban már az akkor korszerű módszer elavult, kevés. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a századfordulón – és jórészt a két világháború között is – nem hogy előrehaladás, hanem inkább elmaradás következett, akkor azt kell mondanunk, hogy a felszabadulás óta történt öröndetes ez irányú változás ellenére sem aknáztuk ki eléggé a történeti források tanuságát sem mennyiségben, különösen nem minőségben. A levéltári kutatás ugyan tetemes mértékben nőtt, de még mindig messze vagyunk attól, hogy általánossá váljék a művészettörténészek személyes levéltári kutatása, főként a középkor anyagában. Ha ez túlzott követelménynek tűnnék, elmondhatjuk-e, hogy a nagyterjedelmű kiadott források felhasználása tekintetében legalább a legszükségesebbek megtörténtek és felületi ismereten túl behatóan művészettörténetírásunk a kiadott oklevelek, krónikák, számadások, végrendeletek mélyébe? A lehetőségeknek megfelelő szinten törekedett-e a történeti adatok és a megfelelő emlékek külső és belső kapcsolatainak korszerű tisztázására szem előtt tartván a hazi és európai kapcsolatokat és leszállván a művészet és társadalom viszonyának mélyebben fekvő rétegeibe? – Pedig forráskiadványaink tulnyomó hányada már 1900 előtt rendelkezésre állt, ha nem is mindig hibátlanul, mégis felhasználható állapotban.

A középkor történeti forrásai aránylag ritkán nyújtanak közvetlen felvilágosítást. Azokra a kérdésekre, amelyek az építészettörténetet elsősorban érdeklik: mikor, hogyan jött létre a műalkotás egésze és egyes részletei, kik voltak a művészek és mesterek, milyen szervezet dolgozott az épületen, az általános és sajátos vonásokat milyen összefüggések magyarázzák és még sok más hasonló kérdésre nem igen található egyértelmű vagy akár megközelítő válasz. Elbeszélő forrásaink ugyanis főként vagy a vezető osztályokra és uralkodóra vonatkozó eseményeket vagy politikai és hadi történeteket tartalmaznak, okleveleink pedig szinte kizárólag jogügyleteket. Az így nyert rendkívül változatos és az egykorú élet sűrűjébe fényt

villantó adatok többnyire csak közvetetten adnak segítséget, s ha néha közvetlen felvilágosítást hoznak, azok nagyon szűkszavúak vagy homályosak. Így kombinatív, olykor szinte rejtvényfejtési készségre van szükség ahhoz, hogy a bennük rejlő hiteles tartalmat ki lehessen hámozni. Ilyenkor természetesen a meglévő emlékek szerkezeti, formai, tartalmi, technikai és anyagi elemeit a forrással egységben kell figyelembe venni és értékelni vagy – amennyiben a forrásban szereplő emlék nincs meg, a meglévők alapján visszakövetkeztetni. Az alábbiakban néhány példát hozok a közvetlen, illetve közvetett forrásokban rejlő lehetőségek megvilágítására. A két fajta csoport természetesen gyakran keveredik egymással.

Legegyszerűbb, de sajnos ritka közvetlen adat az építési felirat. A Torda megyei Gerend templománakszentélyén 1290-ből, hajóján 1299-ből található egykori kőbe vésett majuszkulás felirat. Ezek arról tudósítanak, hogy az épületet a Gerendi család tagjai Szent Erzsébet tiszteletére emelték. A mesterről a felirat hallgat. Még sem vagyunk e tekintetben tájékozatlanok. A nyugati kapu jellegzetes megoldása ugyanis Szepesszombat, Dénesfalva templombejáróival rokon. A két távoli vidék formai összefüggését világítja meg IV. László 1289-i adománylevele a gerendi templom hajója feliratán szereplő Gerendi Miklós számára, aki 1285-ben különösen kitüntette magát a szepesi vár ostromában s ezért megkapja Mezőörkét és Kereszturt. /1/ A templom egyik, éspedig legfiatalabb mecénása tehát járt a Szepességben s így alkalmat nyitott ottani mester vezetésével, helyi erők bevonásával birtokközpontja plébániatemplomát megépíteni. /2/

A Torda megyei Szászrégen temploma szentélyének északi falán kőbe vésett majuszkulás felirat értesít, hogy a Máriáról elnevezett egyházat Losonczy Tamás kegyur építtette 1330-ban. Fia, az ifjabbik Tamás a család ősi Nógrád megyei birtokán Gácsfaluban 1350-ben építkezik, ahol a templom szentélyének azonos helyén szintén kőbe vésett felirat tudósít e körülményről. /3/ Bár az építtetők apa és fia, a két templom egymástól teljesen különbözik és a helyi erdélyi szász illetve észak-magyarországi gyakorlatot követi.

Igen szerencsés helyzet alakult ki az oklevelek révén a nyitrai székesegyház XIV. századi építéstörténete számára. I. Károlynak 1322-ben a káptalan jelenti, hogy Csák Máté pusztítása következtében a hiteleshelyi levelek elégték és a dóm teljes felszerelése tönkrement. /4/ 1333-ban Meskó nyitrai püspök már arról értesít, hogy "ecclesiam nostram kathedralem, per emulos et infideles domini regis et regni dirutam et per omnia desolatam, rehedificare . . . intendamus, et iam aliqua parte opus dicte ecclesie de nostris sumptibus et expensis; sit inceptum." /5/ Ez az építkezés kétségtelenül a románkori épület északi falának felhasználásával készült új, hosszú szentélyű egyhajós templom kialakítására vonatkozik, amelynek részletei is kitűnően beleilleszkednek a XIV. század második negyedébe. – 1378-ban Domokos püspök "pro necessitatibus arduis iam dicte ecclesie sue pro reformatione eiusdem ecclesie et reparacione chori in eadem ecclesia fiendi ac pro reformatione castri sui necnon domorum et edificiorum in ipso castro" bicsei birtokát Domokos fia Péter odavaló polgárnak 235 márkáért eladja. /6/ Ez az építkezés pedig összefüggésbe hozható a főszentély melletti köríves XII. századi kápolna nyugati toldalékának létesítésével, amelynek részletformái a korai Zsigmond korra vallanak.

A tatárjárás után hatalmas útemben meginduló várépítkezés célját IV. Béla egykoru okleveleiben világosan megjelöli és megindokolja. Csak utalok IV. Ince

pápához 1250 körül intézett levelére, valamint a visegrádi vár 1259-i, a szigligeti vár 1260-i építését megmagyarázó, közismert okmányaira. /7/ A várak magját képező lakó- illetve őrtornyok építése az első feladat. Kifejezetten ilyen torony-építésről szól a király 1263-i oklevele, amelyben elmondja, hogy Pok nembeli Móric tárnokmester és rokonai Németujváron "turrim in castro superiori et alia edificia ibidem suis expensis... construxerunt". /8/ E nagy négyszögletes lakótorony most is a vár központja. Ugyancsak áll a körösszegi, szabálytalan hatszögű torony Bihar megyében, amely mellett a krónika szerint IV. Lászlót a kunok meggyilkolták. /9/ Ilyen tornyokat a nemesek családjuk védelmére sok helyen építettek. Csak Vas megyéből három évtizeden belül ötöt említenek okleveleink (Endri 1248, Körmend 1255, Bükkösd 1263, Széplak 1264, Rum 1277). /10/ Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a XIII. század második felében csak tornyok épültek. Gyimes vára 1295-i, Bene vár 1301-i, Nagymihály vára 1335-i osztályleveleiből kitűnik, hogy mindháromnak polotája, több tornya, kápolnája, várfala és egyéb épületei vannak. /11/ A szóban forgó várak ugyan romosak, de idézett leírásaik meglévő váraink korai részleteit hitelesítik. A Kőszegi család lékai vára a XIII. század harmadik negyedéből lakótoronyával, kápolnájával, palotájával és falaival mintegy megtestesíti a gyimesi, benei, nagymihályi várak egykoru leírásait. Így nem egyedülálló esetként tarthatjuk számon, hanem a kor királyi és főuri várainak típusaként. Az okleveles források nélkül váraink nagyarányu pusztulása következtében a fenti megállapítást bajosan tehetnők.

Városi lakóház aránylag részletes leírását adja Liliium asszony 1314-ben kelt hagyományozó levele, amelyben a Budán álló "Pallacium... cum fundo, Cellario et porte introitu, usque ad longitudinem... et edificys in eodem constructis... legauit magistro Petro, filio sororis patris sui(sc. Comitis Laurency ne Nitria)... alia autem parte situs curie cum Pallacio... sine porta cum introitu osty, filys suis... remanente". /12/ Hol állt a két lakóház Budán, nem tudjuk. De az kétségtelen, hogy Liliium asszony két "palotája" közül az egyik kapualjjal, pincével ellátott, a másik kapualj nélküli, kerítéses bejáróval rendelkező épület volt. Más szavakkal: egykoru forrás hitelesíti a budai Várnegyed kapualjas, pincével ellátott diszesebb városi palotáját és fésűs beépítésű, udvari kapuval ellátott egyszerűbb lakóházat, azt a két főtípust, amely Budán kívül más középkori városainkban is általános lehetett ez időben. Liliium asszony végrendelete ezen túlmenően arra is kitűnő bizonyíték, hogy a XIII-XIV. század fordulóján a diszesebb típus már megvalósult, ahogyan e körülményt megmaradt épületek jelenleg is igazolják (Disztér 4-5, Uri u. 34).

Okleveleink értesítenek arról, hogy a XIII. század második és XIV. század első felében a falvak jobbágházainak egy része fából épült. Különbben nem lett volna lehetséges, hogy házakat hordanak el hatalmaskodó földesurak egyik faluból a másikba. 1295-ben az oklevél meg is mondja, hogy az esztergomi érsek Hont megyei Szete nevű birtokáról Hontpázmány nembeli István és testvérei 40 faházat vittek át saját területükre. 1339-ben pedig a Ják nemzetségbeli osztályos atyafiak megegyeznek, hogy a Vas megyei Damonyán a legközelebbi Szent György napig bármely építményt átvihetnek egyik részbirtokukról a másikra. /13/

Vas megyében, Gutatörsön áll egy csarodai típusu, Ceciliának szentelt templom, amelynek építőjét és építési idejét az egykoru oklevelek nagy valószínűséggel meghatározzák. 1277-ben a Rumi család őse Dorozsló mester kapta

meg IV. Lászlótól a Rumban álló tornyot. /14/ 1314-ben Apáti János az azóta elpusztult Apátiban lévő részbirtokát váltságként adja át az általa megölt István nevű nemes fiának, Andrásnak, E birtokrész "prope ecclesiam Sancte Cecilie... inter commetaneitatem terre filiorum Dorozlai et nobilium de Apaty" fekszik. 1323-ben Dorozsló fiai Rumot, Balozsájt és Töttöst birtokolták. /15/ Mindebből bizvást következtethető, hogy 1277 után Dorozsló lehetett a Cecilia templom építtetője, hiszen 1314-ben már az épület helymeghatározásként szerepel Apáti János adományára vonatkozó oklevélben.

Az erdélyi Fehér megyében IV. Lászlótól Pál apoldi plébános és fivére; Póka Ladnuk birtokát kapja meg, amint erről Nagy Lajos 1347-ben megemlékezik és megmondja, hogy Pókafalvát másképpen Ladnuknak nevezik. /16/ 1309-ben a falut Kéttorny-ként idézik és a pápai tizedjegyzék is így említi 1332-ben. /17/ 1313-ban szerepel "terra filiorum Pouka Chenturn vocata". /18/ Az adatokból világos, hogy az eredetileg 1272 és 1290 között Ladnuknak nevezett falu már a századfordulón felveszi az adományos Póka nevét, aki kéttornyos egyházat épít. Ez 1309-ben már áll és két tornya későbbi egybeépítettsége ellenére ma is világosan kivehető.

A Pozsony megyei Kápolna községben, amely Árpád-kori templomáról kapta nevét, Erzsébetnek szentelt egyház áll. Eredeti románkori részletei az 1960-1962-ben történt helyreállításkor kerültek napvilágra. Az épületet helyi nemesek emelték az 1240-1250-es évek folyamán. E körülmény Tamás érsek 1313-ban kiállított oklevele alapján állítható, amely a templommal kapcsolatban hivatkozik IV. Béla királyra, "qui ipsam ecclesiam in honore ipsius beate Elyzabet sororis sue ibi construi fecit et fundari per patronos de Kapulna". /19/ Erzsébet szentté avatása 1235-ben történt s ezután igen gyorsan és előszeretettel alapították a róla elnevezett templomokat, pl. 1247-ben Rajkon, 1251-ben Szepesszenterzsébeten, 1252-ben Vágsellyén, 1256-ban Podluzsányban hallunk Szent Erzsébet egyházakról. /20/ E sorba tartozik a ma is álló kápolnai templom.

Az ábrázolt történeti források közül a címertaniak tanuságára kell még röviden felhívnom a figyelmet. Igen sokat segít a kormeghatározásban és a keletkezési körülmények megismerésében pl. az Anjouk jellegzetes, patkót csőrében tartó struccos sisakdisze, amely legkorábban I. Károly 1326-i dénárján jelenik meg és főként Nagy Lajos előszeretettel használja. /21/ A visegrádi falikuton, a pöstyéni szentségfülkén, a várgesztesi várban a szászsebesi és garamszentbenedeki záróköveken és a keszthelyi volt ferences templom legujabban láthatóvá vált szentély-zárókövén látható struccos sisakdisz biztos támpontot nyújt a szóban forgó épületek illetve épületrészletek korát illetően.

Olykor a címerek szinte évnvi pontosságot is adhatnak, ha beszédüket megértjük. 1465 és 1467 között Szentgyörgyi János, Szentgyörgyi Zsigmond és Ellerbach Bertold viselik az erdélyi vajdai méltóságot. A csikrákosi és csikszentmihályi templomok szentélyein megjelenő Szentgyörgyi címerek arról tanuskodnak, hogy ez épületek mai gótikus megoldása az 1460-as évek második felében alakult ki és létrejöttükben szerepe lehetett a vajdának, aki egyszersmind székely ispán. - Még tanulságosabb a Vas megyei Szentpéterfa téglatemplomának hálóboltozatos szentélye. Bugár-Mészáros Károly építészhallgató felmérése során lefényképezte a záróköveket, amelyek sorrendje keletről nyugatra így következik: az Ellerbach család négyelt pajzsa, a Szécsiek kétfejű sasa, a Kanizsai család saslábat mutató

cimere s végül a Szentgyörgyi család hatágu csillaga. Minthogy Ellerbach Bertold, akinek felesége Szécsi Borbála, 1464-1465-ben Kanizsai Lászlóval viselte a lovászmesteri tisztséget és 1465 meg 1467 közt a Szentgyörgyiekkel volt erdélyi vajda, kézenfekvő, hogy a korábbi gótikus templom hálóboltozatát s ezzel együtt az egykoru finom művi idomtégglából készült szentségfülkét Ellerbach Bertold építtette az 1460-as évek közepén vagy végén.

A felhozott néhány példa a lehetőségeknek csak elenyésző hányadáról vall. De ebből is világos, hogy minő tág tere nyílik a történeti források felhasználásának és azok sokszor milyen mélyre világítanak az akkori építészeti tevékenység sűrűjébe. Az alkotók személye ugyan általuk kevésé válik ismertté, a műhely jellege már inkább. Nagyon sokat segítenek a gótikus épületek megrendelőinek, az akkori művészeti élet talán legfontosabb tényezőinek tisztázásához és az épület egészének vagy részleteinek időmeghatározásához. Még lényegesebb az a körülmény, hogy az adott épület hiány vagy meghatározhatatlansága esetén is módot adnak olyan megoldások hitelesítéséhez, amelyek más, megfelelő épületekben konkretizálhatók. Végül a történeti források a maguk komplex teljességükben alkalmasak a mindenkoru művészeti tevékenység társadalmi összefüggéseinek vizsgálatára, értékelésére, bonyolult mélységeikbe való behatolásra. Ez pedig a korszerű művészettörténetírás egyik legmaibb, legalapvetőbb feladata.

JEGYZETEK

/1/ Hazai Okmánytár VI. 341.

/2/ ENTZ G.: Die Baukunst Transilvaniens im 11-13. Jahrhundert. Acta Hist. Ar. XIV. 1968. 33-34. 137-138. és 30-33. kép. - MENCL, V.: Stredoveká architektura na Slovensku. Praha-Prešov, 1937. 87. kép (Szepesszombat) - SCHÜRER - WIESE: Deutsche Kunst in der Zips. Brünn-Wien-Leipzig, 1938. 41. kép (Dénesfalva).

/3/ SÁSKY-FODOR-VALLAŠEK: Tanulmányai a Monumentorum Tutela IV. kötetében. 1967-68. 349-421.

/4/ Anjoukori Okmánytár. II. 48.

/5/ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, III. 224.

/6/ Dl. 87622 Esterházy lvt.

/7/ THENIER: Vetera monumenta. I. 230-232. - Árpádkori Uj Okmánytár. VII. 501-503. - Uo. II. 320-322.

/8/ Hazai Okmánytár. VII. 84.

/9/ GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1966. 637-638.

/10/ Árpádkori Uj Okmánytár VII. 276. (Endri)-Dl. 94098 Festetich lvt. Közlí Szentpétery: Kritikai Jegyzék. 1041 sz. (Körmend) - Árpádkori Uj Okmánytár VIII. 59-61. (Bükksöd). - Zalai Oklevéltár I. 46-48 (Széplak). - Hazai Okmánytár VII. 164 (Rum).

/11/ FEJÉR: Codex Diplomaticus. VI. 1. 354-357. (Gyimes). - Anjoukori Okmánytár I. 2-6. (Bene). - Sztáray Oklevéltár. I. 87-90. (Nagyimihály).

- /12/ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. II. 693-694.
- /13/ Uo. 365-368. (Szete). - Sopron-megyei Oklevéltár I. 143-144. (Damonya).
- /14/ Hazai Okmánytár VII. 164.
- /15/ Dl. 94073 Festetics lvt. és Anjoukori Okmánytár II. 91-93.
- /16/ Dl. 30381.
- /17/ ZIMMERMANN-WERNER: Urkundenbuch. I. 240. és Monumenta Vaticana. I. 1. 95.
- /18/ ZIMMERMANN-WERNER: Urkundenbuch. I. 307.
- /19/ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. II. 680-681. A kápolnai templomra 1:
KOVÁČOVIČOVÁ - PUŠKÁROVÁ - JANKOVIČ : Kostol Sv. Alžbety v Kaplnkej pri
Bratislave. Zo starších vitvarnych dejin Slovenska. Bratislava, 1965 c. kötetben 53-66.
- /20/ Hazai Okmánytár VI. 46-47. (Rajk) - Hazai Oklevéltár. 19-23. (Szepesszenterzsébet).
- Hazai Okmánytár. VI. 65-75. (Vágsellye). - Árpádkori Uj Okmánytár. II. 273-274.
(Podluzsány).
- /21/ VAJAY, Sz.: L' hérauldique, image de la psychologie sociale. Kiny. Atti dell' Accademia Pontaniana. Nuova Serie Vol. XVI. Giannini-Napoli. 1967. 8-9. és 1. kép.